

UDK 811.163.42'353"13/16"

Izvorni znanstveni članak

Rukopis primljen 20. IX. 2008.

Prihvaćen za tisak 17. XII. 2008.

Dijana Ćurković

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje

Ulica Republike Austrije 16, HR-10000 Zagreb

dcurkov@ihjj.hr

PALATALI U LATINIČNOJ GRAFIJI PISACA ZADARSKO-ŠIBENSKOGA KRUGA XIV.–XVII. STOLJEĆA

Bilježenje palatalnih konsonanata najviše je problema izazivalo u slavenskih naroda koji su nastojali prilagoditi osnovnu latinicu fonemima svojih jezika. U ovom se radu promatraju bilježenja palatala u pisaca zadarsko-šibenskoga kruga, i to u vremenu od 14. do 17. stoljeća. U toj su regiji nastali prvi hrvatski tekstovi pisani latinicom. Cilj rada jest ustvrditi kako su pojedini autori latinicom zapisali sporne foneme hrvatskoga (čakavskoga) jezika, koje su razlike i istosti njihovih grafijskih rješenja i koje se tendencije ogledaju u višestoljetnoj uporabi latinice na ovom području.

1. Uvod

Među najvećim doprinosima ilirskoga preporoda hrvatskoj kulturi svakako je uspješno provedena reforma latiničke grafije, koju su prihvatili svi Hrvati na prijedlog Ljudevita Gaja u članku *Pravopis*, objavljenom u 10., 11. i 12. broju *Danice* 1835.¹ On upozorava da na hrvatskim teritorijima postoje četiri grafijske zone (četiri „krivopisa“) i predlaže njihovo ujedinjenje. To su horvatski, ilirički, dalmatinski i naknadno dodani dubrovački.² U drugoj polovini 19. stoljeća Gajeva je latinica dopunjena još dvama grafemima: *dž* i *đ*, i uz sitne preinake koristi se i danas. U ovom radu, međutim, fokus nije na Gajevoj reformi, nego na stanju u latiničnoj grafiji što mu je prethodilo.

¹ V. (1970): *Danica ilirska, 1835.-1836.-1837.* (reprint izdanje). Zagreb: Liber, 38–40.

² O grafijskim osobinama svake regije v. Vončina 2000: 1495–1509.

Dopreporodna latinica nije bila normirana i na različite se načine primjenjivala u sklopu četiriju spomenutih regija, ali ni u sklopu tih regija među piscima nije bilo jedinstva. U kontinentalnom području hrvatska latinica bila je pod utjecajem mađarske, a u jadranskom pod utjecajem ondašnje latinske i talijanske latiničke grafije. To je osnovni razlog što je latinička grafija za jezik hrvatske književnosti od početka neujednačena. Dok u Hrvata uz more nalazimo *po-cigne* (počinje), *nepriateglia* (neprijatelja), *gnega* (njega), *caco* (kako), *zarqua* (crkva), *pomoch* (pomoć), *pocetak* (početak), *uelicha* (velika), oni u kopnoj hrvatskoj pišu *ztar* (star), *szueti* (sveti), *ieszti* (jesti), *mesati* (mešati), *czelo* (celo), *deuicze* (device). Ali neujednačnost ide i dalje, unutar spomenutih grafijskih grupa vlada opet veliko šarenilo, osobito u označavanju palatala. (Moguš; Vončina 1969: 62) Kao što će se vidjeti u prezentiranim tablicama, ujednačenost u bilježenju određenih glasova (a posebice palatala) ne postoji niti u dvama djelima istoga pisca, a rijetka su djela u kojima je neki glas zabilježen dosljedno, jednim grafemom. Tomo Maretić u *Istoriji hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima* (1889), nakon rasprave u kojoj se zalaže za fonetski pored etimološkog pravopisa, o nedosljednostima u dopreporodnoj latiničnoj grafiji kaže: “Ni jedan stari pisac nije konsekventan ni fonetik ni etimolog, već je svaki i jedno i drugo. (...) U opće se može reći, da stari naši pisci one riječi pišu sad etimologički, sad fonetički, kojima znaju postaće, a kojijeh im je postaće tamno, njih pišu samo fonetički. (...) Svatko uviđa, da je takvo pisaće osnovano na neznañu i na samovoļi, i to je uzrok, za što stari hrvatski pravopis ima onako šarenu sliku, kako je prikazuje ova moja radña.” (*Predgovor*, XII–XIII) On je u 95 pisaca pronašao za označavanje /č/ i /ž/ po 18 grafema, za /ć/ i /š/ po 22, za /ǰ/ 15, za /j/ 10, te za /l/ i /ñ/ po 9. (Prema: Maretić 1889: 349–366)

Kako je najviše nedoumica bilo pri bilježenju palatala³ jer u latinici, nastaloj za latinski jezik, ne postoje posebni znakovi za njih, u ovom će radu biti prikazana upravo njihova grafijska rješenja, i to samo u jednoj regiji, zadarsko-šibenskoj. U njoj su, naime, nastali najstariji latinicom pisani spomenici na hrvatskome jeziku pa možemo promatrati višestoljetni razvoj latinične grafije, znatno bogatiji od onih u drugim regijama. Cilj je ustvrditi postoje li u djelima s ovog područja zajedničke tendencije u bilježenju palatala, koje bi bile pove-

³ „Pisanje tih fonema predstavljalo je problem i na sjeveru i na jugu. Rješenje će se naći u dijakritičkim znakovima kojeg je plodno zrno već na samome početku pisanja latinicom bilo u upotrebi: naime, stilizacijom grčkoga slova ζ počeo se rabiti znak ç, tj. stavljao se repić ili kvačica ispod slova c.” (Moguš 1995: 73) Kao što je vidljivo u Tablici 1, već u ŠM pronalazimo primjere sa znakom ç za /č/, ali tek u P ovaj znak u većini slučajeva označava /č/ (uz rjeđi c). Do upotrebe samo ovog grafema za navedeni palatal proći će još barem pedeset godina, jer je tek u VS on jedini koji označava /č/.

zane sa starinom tih djela. Prema tome, mogli bismo ih podijeliti u tri skupine: prvu (srednjovjekovnu) čine djela nastala u 14. i 15. stoljeću (RZ, ŠM i ZL), drugu ona iz 16. stoljeća (P, PD, SK, VSG, PT i D), a treću ona iz 17. stoljeća (ŽD, VS, O i F).⁴ Očekivano je da će djela jedne skupine imati slična grafijska rješenja, koja će se razlikovati od rješenja u djelima drugih skupina.

Drugim riječima, hipoteza koju ćemo ovim radom testirati jest da je među piscima pojedinih regija postojala težnja za ujednačavanjem latinične grafije (v. Moguš; Vončina 1969: 66) koju je moguće otkriti komparativnom analizom djela iz različitih perioda. Ako primjeri iz korpusa podupru ovu tvrdnju i neka grafijska rješenja uspijemo izdvojiti kao specifična za određenu regiju i period, grafijska će analiza uvelike pomoći morfonološkoj analizi jezika te regije i perioda. (Uostalom, grafijske analize korištene kao polazišne većinom su prvi korak u opisu jezika danih spomenika.) Nadalje, pokaže li se naznaka sustavnosti grafije kroz ove dvije varijable (regija i period), potrebno je analizirati i druge regije, te njihovom međusobnom usporedbom otkriti zajedničke i pojedinačne pojave, koje bi nam na kraju mogle potvrditi ili opovrgnuti podjelu na podperio-
de dopreporodne latinične grafije koja ne bi bila regionalno ograničena.

1.1. Metodologija

Primjeri za bilježenja palatala⁵ ekscerpirani su iz izvornika i pretisaka (kad izvornici nisu sačuvani ili dostupni) ovih djela:

RZ	<i>Red i zakon zadarskih dominikanki</i> , Zadar, 1345.
ŠM	<i>Šibenska molitva</i> , zapisivač franjevac latinaš Pavao Šibenčanin, Šibenik, osamdesete godine 14. stoljeća.
ZL	<i>Zadarski lekcionar</i> , Zadar, 15. stoljeće.
P	<i>Planine</i> , Petar Zoranić, Venecija, 1569.
PD	<i>Pokorni i mnogi ini psalmi Davidovi</i> , Šime Budinić, Rim, 1582.

⁴ A. Kapetanović predlaže drukčiju podjelu: na dva razdoblja, srednjovjekovno i novovjekovno, a novovjekovno dijeli još na dopreporodno i poslijepreporodno. Podjela koja je polazište za ovu analizu razlikuje se u tome što je novovjekovno dopreporodno razdoblje dodatno podijeljeno na dva perioda (16. i 17. stoljeće) i što je regionalno ograničena (usp. Kapetanović 2005: 463).

⁵ Fonem /ʒ/ nije uključen u analizu, jer je njegov fonološki status u čakavskim tekstovima prijeporan. Mlađi pisci ovoga kruga (npr. Budinić, Baraković, Mrnavić, Ivan Zadrarin) upotrebljavali su određene kombinacije grafema na morfemskim granicama, npr. *dgi*, *dg*, *gy*, *dy*; ali ne možemo biti sigurni je li riječ samo o tzv. etimološkom pisanju ili o bilježenju /ʒ/. Usp. D *mladgy* 52, *građyanin* 19; VS *porodŷen* 8; O *posadgen* 13, *tvardya* 16, F *mladgiahne* 13. O tom problemu v. Kapetanović 2003: 135 i Malić 1997: 156–157.

SK	<i>Suma nauka kršćanskoga</i> , Šime Budinić, Rim, 1583.
VSG	<i>Vazeće Sigeta grada</i> , Brne Krnarutić, Venecija, 1584.
PT	<i>Izvršita ljubav i napokon nemila i nesrićna smrt Pirema i Tižbe</i> , Brne Krnarutić, Venecija, 1586.
D	<i>Dictionarium qunique nobilissimarum Europae linguarum: Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Hungaricae</i> , Faust Vrančić, Rim, 1595.
ŽD	<i>Život nikoliko izabranih divic</i> , Faust Vrančić, Rim, 1606.
VS	<i>Vila Slovinka</i> , Juraj Baraković, Venecija, 1614.
O	<i>Osmanščica</i> , Ivan Tomko Mrnavić, Rim, 1631.
F	<i>Historija od Filomene</i> , fra Ivan Zadranin, Venecija, 1672. i 1702.

Rezultati provedene grafijske analize posloženi su u tablice radi lakše preglednosti. Svaka tablica prikazuje bilježenja jednoga palatala u svim djelima korpusa, a podertani su oni primjeri koji se u određenom djelu pojavljuju najčešće. Brojevi pokraj primjera označuju u RZ i ŠM redak, u ZL lekciju i redak, a u ostalima broj stranice u izvorniku. Svaka je tablica predstavljena onime što je u dosadašnjoj literaturi rečeno o grafiji za fonem prikazan u njoj. Dragica Malić⁶ napravila je grafijske analize ŠM i RZ, a osim njene studije, za ŠM su mi poslužili još i članci *O grafiji i jeziku Šibenske molitve*⁷ Aleksandra Mladenovića i *Latinica u Hrvata*⁸ Milana Moguša i Josipa Vončine, koji se uglavnom poklapaju s njezinim zaključcima. Za ZL nije pronađena grafijska analiza, ali neke se opaske o grafiji mogu naći u *Predgovoru*⁹ Milana Rešetara. Najobuhvatniju analizu starije hrvatske latinice¹⁰ proveo je već spomenuti Tomo Maretić, čiji su rezultati poslužili kao polazište za analizu P, D, ŽD, VS i O. Za P je korištena i doktorska disertacija¹¹ Gojka Ružičića, *Jezik Petra Zoranića: zadarski dijalekt u početku XVI. veka*, a za ŽD i D knjiga Josipa Lisca *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*.¹² Prijašnje grafijske analize za PD, SK, VSG i PT nisu pronađene, a za F mi je poslužio članak¹³ Amira Kapetanovića, gdje se u uvodnom dijelu osvrće na grafiju.

⁶ Malić 2002: 127–155, 298–315.

⁷ Mladenović 1969: 163–182.

⁸ Moguš; Vončina 1969: 61–81.

⁹ Rešetar 1894: V–VIII.

¹⁰ Maretić 1889: 25–26, 35–36, 39–40, 52–53, 55–56, 88–89.

¹¹ Ružičić 1930.

¹² Lisac 1996.

¹³ Kapetanović 2003: 131–156.

Uz tablice u kojima se prikazuju grafijska rješenja za pojedine palatale nalaze se i primjedbe o njihovu bilježenju što nisu vidljive iz samih tablica, te osvrta na sličnosti i razlike u skladu s težom, tj. s podjelom predstavljenom u Uvodu.

2. Grafemi za /č/

I D. Malić i A. Mladenović u RZ i ŠM pronašli su za /č/ bilježenja *c*, *ç*, *ch*. T. Maretić za /č/ navodi *c* (P), *ç* (P, VS, O), *cs* (D, ŽD) i *ci* (Budinić), J. Lisac u ŽD *cs*, *sch*, *cf*, *fc* i *csz*, a A. Kapetanović u F *c*, *ç*, i *ç*. Analizom korpusa uglavnom su potvrđeni pronalasci spomenutih autora:

	<i>c</i>	<i>ç</i>	<i>ch</i>	<i>č</i>	<i>cs</i>	<i>sch</i>	<i>cf</i>	<i>csz</i>	<i>ç</i>
RZ	<u>uciniti</u> 8–9	počteniu 7	uichny 55	-	-	-	-	-	-
ŠM	<u>mucenich</u> 15	uični 44	utochiŕge 30	-	-	-	-	-	-
ZL	<u>ocisti</u> 3,14	uçignen 1,3	-	-	-	-	-	-	-
P	cechamo 115	<u>çlouich</u> 6	-	-	-	-	-	-	-
PD	<u>cignenya</u> 5	-	recch 21	-	-	-	-	-	-
SK	naucenia 1	-	-	<u>načinom</u> 1	-	-	-	-	-
VSG	<u>cas</u> 3	-	-	-	-	-	-	-	-
PT	cin 7	<u>çovik</u> 2	-	-	-	-	-	-	-
D	razciniti 1	-	chištiti 85	-	<u>csiniti</u> 5	-	-	-	-
ŽD	-	-	-	-	<u>csiniti</u> 7	nischye 26	cfezto 54	placsz 26	-
VS	-	<u>çudesā</u> 4	-	-	-	-	-	-	-
O	-	<u>çudne</u> 3	-	-	-	-	-	-	-
F	odluci 20	vçinifce 4	-	-	-	-	-	-	<u>reçe</u> 3

Tablica 1. Grafemi za /č/

Iz Tablice 1 proizlazi da se u korpusu palatal /č/ bilježio pomoću devet grafema (četirima jednoslovima, trima dvoslovima i dvama troslovima). Najzastupljeniji je grafem *c*, koji se pojavljuje u svim djelima osim u ŽD, VS i O, a prevladava u RZ, ŠM, ZL i PD. U P, PT, VS i O najčešće za /č/ stoji *ç*, s tim da je

u posljednjim dvama djelima ovaj grafem jedini kojima je fonem /č/ označen. Oba se grafema pojavljuju gotovo u svim tekstovima korpusa (*c* nije u ŽD, VS ni O, a *ç* ne nalazimo u PD, SK¹⁴ ni D). U RZ, ŠM, PD i D uz navedene grafeme nekad se pojavljuje i *ch*. Jedino u D i ŽD pronalazimo i digram *cs*, preuzet najvjerojatnije od pisaca sjeverne zone, što ističe i J. Lisac: „U cjelini su u grafijskom smislu izvanredno važna Vrančićeva rješenja što ih preuzima od kajkavskih pisaca (*cz* za *c* i *sz* za *s*), ali i ona u kojima je Vrančić prethodnik ostalim hrvatskim piscima (*cs* za *č*, *dy* za *đ*, *ny* za *nj*, *ty* za *ć*).“ (Lisac 1996: 90) ŽD ima najviše različitih bilježenja glasa /č/, s tim da *sch*, *cf*, *fc*¹⁵ i *csz* možemo protumačiti kao varijante grafema *cs*, jer se *f* u većini dijela koristi usporedno s grafemom *s*. U F, i to u izdanju iz 1672., pojavljuje se, osim grafema *c* i *ç*, i grafem *ç*, kojega ne možemo naći ni u jednom drugom djelu iz korpusa, kao ni u drugim izdanjima istoga djela (npr. iz 1702).

Najzanimljivije grafijsko rješenje svakako je ono Šime Budinića iz SK. Često se u literaturi on spominje kao prethodnik Ljudevita Gaja, jer je prvi u hrvatsku grafiju uključio nadredne dijakritike, i to za glasove /č/ i /ž/ *č̇* (*načinom* 1) i *Č̇* (*ČASTNIM*, 0), te *ž̇* (*fluženie* 7). Njegove dijakritike Moguš i Vončina, nasuprot drugim autorima (koji navode da su preuzeti iz češke grafije) tumače kao dio prirodnog razvoja hrvatske latinice, koja je već poznavala podredne znakove (npr. *ç*).¹⁶

Osvrnemo li se na podjelu djela korpusa prema njihovoj starini, možemo zaključiti da su u djelima iz prve skupine (RZ, ŠM, ZL) grafijska rješenja za /č/ gotovo identična, *c*, *ç* i *ch*, s iznimkom ZL, u kojemu nema potvrde za *ch*, dok ostalih grafijskih rješenja u ovoj skupini nema. U drugoj skupini sličnosti postoje, ali nisu sustavne, pa tako u P i PT imamo ista rješenja, *c* i *ç*, a ostala se djela razlikuju svojom grafijskom starinom (PD i VSG imaju ista većinska rješenja kao i djela prve skupine) ili novinom (SK uvodi *č̇*, a D *cs*). Za djela treće skupine ne možemo izvući zajedničke zaključke, osim da se i ona odlikuju ili dosljednošću u bilježenju (*ç* u VS i O) ili inovativnošću (*csh*, *cf*, *fc* i *csz* u ŽD te *ç* u F). Vidljiv je pomak od najstarijih djela pa bilježenja *c* i *ch*, koja su u djelima prve skupine najčešća, ne pronalazimo u djelima treće skupine (osim *c* u F). Uz to, možemo zaključiti da je u starijim tekstovima /č/ bilježen kombinacijama već poznatih grafema (*c* i *h*) ili grafemima što stoje i za neke druge glasove (primjerice *ch* za /k/, /ć/ ili /h/), dok se nakon Budinića pokušava prevesti ten-

¹⁴ U SK postoji *ç*, ali on beziznimno označava /c/, npr. *otaç* 4.

¹⁵ Analizom nije pronađen ni jedan primjer s ovim znakom, vjerojatno jer se u djelu rijetko pojavljuje.

¹⁶ Za cijelu raspravu v. Moguš; Vončina 1969: 68–71.

dencija k monografskim rješenjima, jer čak i u djelima gdje je zabilježen starim grafemima, oni stoje samo za /č/.

2.1. Grafemi za /ž/

Za glas /ž/ T. Maretić pronašao je četiri znaka (*x* kod svih pisaca iz korpusa uključenih u njegovu analizu, *z* kod Budinića i Zoranića, *f* i *s* kod Vrančića), a u djelu D. Malić postoje potvrde za grafeme pronađene u prvim dvama djelima (*f* i *z*, s naznakom da je drugi samo u RZ). J. Lisac u ŽD nalazi *x*, *s* i *f*. A. Kapetanović je u F uočio *x*, *z*, *f* i *s*, no ovom analizom *s* u korpusu nije pronađen, vjerojatno jer se vrlo rijetko pojavljuje u tekstu (v. Kapetanović 2003: 134). U Tablici 2 prikazani su primjeri pronađeni u korpusu.

	<i>x</i>	<i>z</i>	<i>f</i>	<i>ç</i>	<i>s</i>	<i>ž</i>
RZ	-	<u>z</u> ena 11	dru f bi 51	-	-	-
ŠM	-	-	<u>f</u> iuim 3	-	-	-
ZL	-	zidofschim 10,34	-	<u>b</u> oçgi 1,4	obslusili 159,20	-
P	<u>d</u> ruxini 26	laznoye 19	-	-	-	-
PD	<u>x</u> alofli 3	-	-	-	-	-
SK	BIEXATI 2	-	-	-	-	<u>l</u> uženie 7
VSG	<u>ch</u> oxa 4	zegliu 3	-	-	-	-
PT	<u>x</u> eli 2	blazi 7	-	-	-	-
D	<u>x</u> dribacz 84	-	okru f enye 43	-	tesak 29	-
ŽD	<u>f</u> zluxafe 7	-	mafuchi 75	-	fzlusbi 17	-
VS	<u>s</u> luxbu 3	-	-	-	-	-
O	<u>z</u> azxare 16	bolezni v a 16	-	-	-	-
F	<u>x</u> eniti 3	tuzna 6	f a fganya 12	-	-	-

Tablica 2. Grafemi za /ž/

U većini tekstova /ž/ je pretežno zabilježen grafemom *x*. Nema ga samo u trima srednjovjekovnim tekstovima, odnosno u djelima iz prve skupine. To je važna razlika između srednjovjekovnoga i novovjekovnoga dijela korpusa zadarsko-šibenskoga kruga. U ŠM beziznimo je zabilježen znakom *f*, koji se za označavanje /ž/ rijetko kada rabi još u RZ, D, ŽD i F. Dva Vrančićeva djela ima-

ju za /ž/ i grafem *s*, koji se može naći samo još u drugome dijelu ZL, u primjerima poput *obslusili* 159,20.¹⁷ U prvome njegovom dijelu /ž/ je sustavno zabilježen grafemom *ç*, s rijetkim iznimkama (poput *zidofschim* 10,34). Grafem *z* za /ž/ nalazimo kao alternativno bilježenje i u ZL, P, VSG, PT, O i F. U RZ on je najčešće rješenje za bilježenje ovog palatala. Još su dva grafema pronađena u korpusu kao oznake za /ž/, koji se pojavljuju samo u dvama djelima. Prvi je *ç* u ZL, a drugi za Budinića specifični dijakritik *ž̃*, pronađen samo u SK, gdje je i jedini znak za /ž/, kada se ne radi o velikim slovima (tamo je zabilježen znakom *X*).

Dakle, kao što je već rečeno, djela prve skupine razlikuju se od ostalih time što u njima nema grafema *x*, koji je u svim ostalim djelima (izuzev SK) najčešća oznaka za /ž/. Djelima druge skupine zajedničko je (osim većinskog rješenja) što nemaju ni *f*, ni *ç*, ni *s*. D se ističe u ovoj skupini jer ima *f* i *s*. Za djela treće skupine možemo zaključiti da slijede tradiciju *i*, s rijetkim iznimkama (*f* i *s* u ŽD, *z* u O ili *z* i *f* u F), dosljedno bilježe /ž/ istim znakom kao i njihovi novjerkovni prethodnici.

Unatoč stoljetnom bilježenju /ž/ grafemom *x*, čak ni u djelima s jedinstvenim bilježenjem (poput PD i VS) ne možemo govoriti o jednoznačnosti grafema *x*. Monografska tendencija u najmlađim se djelima korpusa može pretpostaviti, no ona je daleko od ostvarivanja. U svim djelima u kojima *x* stoji za /ž/, on (ne)rijetko označava i /z/, kao što je, uostalom, slučaj i s ostalim grafemima za palatale. Tako *ch* u tekstovima korpusa stoji za /č/, /ć/, /k/, /h/ ili /c/, *s* označava /s/, /z/, /š/ ili /ž/, a *c* foneme /c/, /k/, /č/ ili /ć/. Uz transkripcijske probleme, polifunkcionalni grafemi mogu dovesti i do problema u jezičnoj analizi i navesti istraživače na krive zaključke. Primjerice, Vončina u predgovoru Zoranićevih *Planina* govori kako je Budmani pretpostavio da bi se već u Zoranića moglo govoriti o cakavizmu, i nastavlja: „No, pomnije promatranje (uzme li se u obzir da Zoranić npr. ime Dražnik piše na tri načina: *Drafnich* || *Draznich* || *Draxnich*; v. bilj. 1, 5 i 19 uz glavu X) sili nas na zaključak da taj književnik nije brkao izgovor, nego pisanje.“ (Vončina 1988: 54) Iz prezentiranih se tablica vidi da Zoranić nije jedini s nedoumicama pri bilježenju palatalnih glasova latiničnim pismom, što nije neobično, uzmemo li u obzir činjenicu da u latinskom, za kojega je latinica stvorena, nema palatalnih konsonanata.

2.2. Grafemi za /š/

Govoreći o bilježenju fonema /š/, D. Malić navodi za /š/ samo jedan znak u ŠM (*f*) i tri znaka u RZ (*f*, *s* i *fc*, s napomenom da za potonja dva nalazi samo

¹⁷ O različitim grafijskim rješenjima pisara *Zadarskoga lektionara* v. Rešetar 1984: V–VII.

po jedan primjer u tekstu). T. Maretić kod svih pisaca uočava *f*, samo u VS i O ne navodi *s*, a u ovima dvama djelima i u Budinićevom *Ispravniku* navodi još i *fs*. Nalazi još dva digrama slična ovome: *fc* (P) i *fç* (VS). Kod Budinića, uz navedene *f*, *s* i *fs*, pronalazi još i *sc*, a u ŽD i VS nalazi i β , na kojega nisam naišla, a ni J. Lisac ga ne spominje u svojoj analizi Vrančićeva djela (navodi *s*, *f*, *fs*, *sc*, *x*). A. Kapetanović u analizi F za /š/ navodi *s*, *f*, *fs*, *sc* i *fc*. Primjeri pronađeni analizom jesu:

	<i>s</i>	<i>fc</i>	<i>f</i>	<i>sc</i>	<i>fs</i>	<i>sç</i>	<i>fç</i>	<i>x</i>
RZ	fchranis 58	fuarfceno 62	fuerfni 28–29	-	-	-	-	-
ŠM	-	-	boftua 58	-	-	-	-	-
ZL	premeschiati 2,19	-	-	-	-	-	-	-
P	uidis 23	uproifce 21	fprafgliafe 34	-	-	-	-	-
PD	budess 6	nayuifce 15	povratifce 8	prichosceni 14	-	-	-	-
SK	-	-	nalfega 4	-	kerfsten 1	-	-	-
VSG	yos 6	bifce 3	poznafce 3	bisce 3	-	-	-	-
PT	hotis 6	pogodifc 2	firocho 3	-	-	-	-	-
D	sirok 54	-	druftvo 98	-	-	-	-	-
ŽD	dosli 9	-	nepofteno 9	-	xelyafce 12	-	-	yoxye 32
VS	-	-	bifce 5	-	-	Sçibenich 6	poçten 8	-
O	dusmane 71	-	dulfman 105	-	pritefskoie 16	viteçske 3	-	-
F	dosla 9	poftaufce 4	staffe 7	budesc 7	narefsena 5	-	-	-

Tablica 3. Grafemi za /š/

U Tablici 3 vidi se osam grafijskih rješenja za fonem /š/, od kojih se tri pojavljuju sporadično, i to samo u dvama djelima, ŽD i VS. Uz *f* (prisutan u svim djelima izuzev ZL), u VS pronalazimo i bilježenje *sç*, dok je najčešći grafem za bilježenje /š/ *fç*, koji nije pronađen niti kao alternativno rješenje u ostalim djelima. U O se pojavljuje sličan grafem, s obrnutim rasporedom jedinica, *çs* (vjerojatno tiskarska pogreška jer je ovo jedini primjer u djelu). Samo

u ŽD pronalazimo *x*, kojim se inače bilježi /ž/. U SK, ŽD, O i F pronalazimo *i/s*. Treba napomenuti da ni u jednom od ovih djela ovo nije najčešća oznaka za /š/, nego se pojavljuje u rijetkim primjerima i moguće je da se radi o tiskarskim pogreškama, odnosno da je ovdje trebalo stajati *ff*. Kao i u P, VSG i PT, u F je /š/ najčešće zabilježeno znakom *fc*, a u D i ZL /š/ je u većini slučajeva zabilježen znakom *s*. U ostalim je djelima (RZ, ŠM, PD, SK, ŽD, VS i O) ovaj glas većinom zabilježen grafemom *f*, s naznakom da je u posljednjim četirima djelima ponekad udvojen. Iako se udvajanje može predstaviti kao dokaz težnje prema razlikovanju /š/ od /s/, tendencija k jednoznačnim grafemima još uvijek u ovim djelima nije ostvarena, jer se često *ff* nalazi i za /s/, ali i neudvojeni *f* za /š/ (osim u SK, gdje je bilježenje /s/ geminatom rijetko).

Možemo vidjeti još jedno grafijsko rješenje, *sc*, pronađeno samo u PD, VSG, ŽD i F. Najviše različitih bilježenja pronalazimo u F, gdje je /š/ ostvaren s pomoću pet grafema. Ovaj podatak iznenađuje, jer govorimo o najmlađem djelu u korpusu, a samim time očekivali bismo ujednačenija rješenja nego kod prethodnika, kao što će biti slučaj s bilježenjima glasova /ć/ i /č/. Pogledamo li grafijska rješenja za ostale palatale u F, vidjet ćemo da se nerijetko poklapaju s djelima iz prve i druge skupine, pa možemo zaključiti da je samo djelo starije od najstarije nama dostupne verzije iz 1672. (usp. Kapetanović 2003: 135).

Usporedimo li bilježenja fonema /š/ prema starini djela korpusa, vidjet ćemo da postoje neke sličnosti u bilježenjima, no još uvijek nije moguće povezati pronađene sličnosti (a ni razlike) s periodima u kojima su djela nastala, zbog toga što nema ujednačenih rješenja specifičnih za određeni period. Tako bismo mogli reći da se u najstarijim tekstovima /š/ najčešće bilježi znakom *f*, ali se ZL izdvaja beziznimnim bilježenjem *s*. Djelima ove skupine zajedničko je i što imaju mali broj grafijskih rješenja za /š/, pa *sc*, *fs*, *sç* i *fç* uopće ne nalazimo u njima. U djelima druge skupine ističe se SK, u kojoj nema grafema *fc*, *s* ni *sc*, a ima *fs*. U SK i PD najčešća je oznaka za /š/ *f*, prisutna u ostalim djelima u rijetkim primjerima. U njima je najčešća oznaka *fc*, a u svima se za /š/ pojavljuje i *s*. Usporedimo li dva Vrančićeva djela, vidjet ćemo da je u D koristio samo dva grafema za /š/ (*f* i rjeđe *s*), a u ŽD mnogo više (*s*, *f*, *fs*, *sc*, *x*). Možda je ovo povezano s namjenom djela, pa je Vrančić bio pažljiviji i dosljedniji svojim rješenjima pri pisanju leksikografskog djela, iako je ono izašlo prije književnoga. U trećoj se skupini pojavljuje velik broj bilježenja, osim u u VS, gdje su pronađena samo dva grafema za /š/. U ŽD, O i F ih je mnogo više. Ipak, posljednja se tri djela najmlađe skupine odlikuju i inovativnim rješenjima, tj. uvođenjem digrama, kojima je jedan od članova *s*.

2.3. Grafemi za /ć/

D. Malić za /ć/ u ŠM pronalazi grafijska rješenja *ch*, *çh*, *g* i *gh*, a u RZ *ch*, *chi* i *g*. T. Maretić za /ć/ kod obrađenih pisaca nalazi *ch*, u Zoranića, Budinića, i Barakovića još i *chi*, a u Vrančića (u obama njegovim djelima) i *chy* i *ty*. U ŽD vidi i *tchy*, a grafem sličan ovome, *tch*, nalazi u Mrnavića. J. Lisac kod ŽD navodi *ch*, *ty*, *chy*, *tchy* i *chyi*, a A. Kapetanović u F *ch* i *chi*.

	<i>ch</i>	<i>chi</i>	<i>chy</i>	<i>g</i>	<i>gh</i>	<i>çh</i>	<i>ci</i>	<i>tchy</i>
RZ	<u>vru</u> che 35	uichia 9	-	ueffèlegiffe 41	-	-	-	-
ŠM	<u>mochy</u> 9	-	-	nafigenge 14	mogh 12	piçha 14	-	-
ZL	buduchi 2,19	<u>posuechiena</u> 1,4	-	-	-	-	-	-
P	<u>mladich</u> 1	ochias 18	puçhyena 18	-	-	-	dacie 2	-
PD	<u>gouorecchi</u> 6	<u>opcchiena</u> oga 15	-	-	-	-	-	-
SK	buducchi 1	<u>necchie</u> 3	-	-	-	-	-	-
VSG	<u>molechite</u> 2	nechie 4	-	-	-	-	-	-
PT	mladich 3	<u>petchiu</u> 3	-	-	-	-	-	-
D	<u>pomoch</u> 3	-	szrichya 38	-	-	-	-	-
ŽD	buduchi 7	yoŕchie 62	<u>hochye</u> 9	-	-	-	-	bratchya 77
VS	vech 6	<u>recchi</u> 5	-	-	-	-	-	-
O	<u>moch</u> 13	-	-	-	-	-	-	-
F	moch 7	<u>hochiu</u> 3	-	-	-	-	-	-

Tablica 4. Grafemi za /ć/

Najčešća su bilježenja za fonem /ć/ u korpusu *ch* (RZ, ŠM, P, VSG, D, O¹⁸) i *chi* (ZL, PD, PT, VS i F), koja se pojavljuju u svim djelima (osim *chi* u ŠM, D i O). U dvama najstarijima latiničnim tekstovima na hrvatskom jeziku, RZ i

¹⁸ U Mrnavićevom je djelu fonem još jednom gotovo bez iznimke zapisan samo jednim grafemom. Nalazimo još vrlo rijetke primjere poput *smutchuye* 179. U njegovu se djelu, kao i u VS, osjeća najjača tendencija k ujednačavanju grafije. Čak i kada nalazimo nekoliko bilježenja, uvijek jedno prevladava, a ostala se nalaze u zaista rijetkim primjerima.

ŠM, nalazimo još i *g*, a u P i D vidljivo je još i *chy*, što se može tumačiti i kao alograf za *chi* (jer je /i/ zabilježen i *i* i *y* gotovo u svim djelima). Samo u ŠM za /ć/ pronalazimo *gh* i *çh*, a u P je obilježen i grafemom *ci*. U ŽD pronalazimo i izolirano bilježenje grafemima *tchy*. Grafem *t*, pokraj kojega u većini slučajeva stoji znak za /j/, možemo pronaći gotovo u svim djelima na poziciji gdje je danas /ć/, pa bi digram *ty* mogao označiti neprovedenu jotaciju (kao u D *vratye-nye* 89 ili ŠM *nadahmutge* 13).

S obzirom da su za južnu grafijsku zonu specifična rješenja po uzoru na talijansku grafiju (što će posebno očito biti kod primjera za /ń/ i /l/), mogli bismo reći i da je *i* koje se ne čita preuzeto iz talijanske grafije. Ono samo označava umekšanost glasa /k/ (ili u našem slučaju i /t/), a iz navedenih primjera jasno je da se *i* iz ovih grafemskih skupina nije čitalo, jer se većinom nalazi ispred vokala (npr. P *pachiah* 55). I grafemske kombinacije sa *t* koje je pronašao T. Maretić mogu se njegovim riječima objasniti etimološkim pisanjem,¹⁹ no kako smatram da u ovim pozicijama ne možemo sa sigurnošću rekonstruirati glas /ć/, one nisu uključene u tablicu. Možda bi sljedeći korak u istraživanju mogla biti fonološka rekonstrukcija rezultata nove jotacije, za koju bismo onda potvrde tražili u grafemskim rješenjima određene regije.

Dakle, možemo zaključiti da su u djelima prve skupine prisutni grafemi *ch* i *chi*, ali se u njima pojavljuju i mnoga alternativna grafijska rješenja poput *g*, *gh* i *çh*, koja su kasnijim razdobljima nepoznata. U drugoj se skupini također koriste *ch* i *chi*, a samo u P i D pronalazimo još grafijskih rješenja za /ć/. Treba napomenuti da su u drugoj skupini uvedeni alografi s udvojenim *c*, *cch* i *cchi*, no u većini slučajeva oni ne znače funkcionalnu razliku pa nisu navedeni kao posebni grafemi. Drugim riječima, ova se dva alografa uvode kao razlika između /ć/ i /k/, no nerijetko se /ć/ bilježi i grafemom *ch*, a /k/ grafemom *cch* pa na razliku *ch-cch* ne smijemo gledati kao na tendenciju k funkcionalno obilježenoj grafiji. U trećoj je skupini još jednom najviše dosljednosti pri bilježenju odabranih grafema, pa u O nalazimo samo *ch*, dok se u VS i F /ć/ najčešće bilježi s pomoću *chi*. Stoga možemo govoriti o tendenciji k monografskim rješenjima (i to prema načelu *jedan grafem za jedan glas*, a ne *jedno slovo za jedan glas*). ŽD se ističe u ovoj skupini brojnošću grafijskih rješenja, kojima je sličniji djelima prve i druge skupine.

¹⁹ Odnosno pisanjem kojim se čuva stanje prije provođenja nove jotacije. P. Ivić u svom pregledu datira ovu glasovnu promjenu: “U grupama *konsonant + j* nastalim ispadanjem slabog poluglasa izvršilo se novo jotovanje, uglavnom od XVI do XVIII v., s varijacijom vezanom za dijalekte i za razlike među konsonantima.” (Brozović; Ivić 1988: 13) Ipak, nastavlja: “Područje novog jotovanja obuhvata celu štokavštinu i većinu čakavskih i kajkavskih govora, a obim same pojave nije svugdje jednak.” (Brozović; Ivić 1988: 13) Iz ovoga slijedi da se grafemi *tchy* i *tch* ne moraju čitati /ć/, i zato su izostavljeni iz ove analize.

2.4. Grafemi za /ń/

D. Malić je /ɲ/ i /ń/ u ŠM bilježi *l* i *n*, a u RZ *gl* i *gn*. T. Maretić primjećuje *gl* i *gli*, te *gn* i *gni* u Zoranića, Budinića i Barakovića, a u ostalih *ly* i *ny*, s naznakom da se isti grafem koristi i za bilježenje skupina /ɲi/ i /ńi/. (u ovom slijedu fonema, /ɲ/ i /ń/ označeni su *l* i *n*) J. Lisac u ŽD za /ń/ navodi *ny*, *ni*, *nyi*, a za /ɲ/ *ly*, *l*, *gly* i *li*. A. Kapetanović i u F nalazi ova talijanizirana rješenja (*gl*, *gli*, *gn*, *gni*). Za /ń/ su u korpusu pronađena sljedeća bilježenja:

	<i>gn</i>	<i>gni</i>	<i>n</i>	<i>ny</i>	<i>nyi</i>	<i>ni</i>
RZ	<u>gnih</u> 5	-	-	-	-	-
ŠM	-	-	<u>uifna</u> 25	-	-	-
ZL	<u>promignena</u> 7,11	-	-	-	-	-
P	<u>gneve</u> 1	<u>lumgnie</u> 43	-	-	-	-
PD	<u>gnemu</u> 16	-	-	-	-	-
SK	<u>gnegouoy</u> 1	<u>magnie</u> 5	-	-	-	-
VSG	<u>cignafc</u> 3	<u>achognia</u> 6	-	-	-	-
PT	<u>gnih</u> 2	-	-	-	-	-
D	-	-	-	<u>gnyida</u> 55	-	-
ŽD	-	-	-	<u>nyih</u> 15	<u>nyie</u> 10	<u>niece</u> 43
VS	<u>gnegof</u> 9	-	-	-	-	-
O	-	-	<u>Yaniçare</u> 13	<u>ogany</u> 15	-	<u>niega</u> 17
F	<u>gnimi</u> 4	<u>spoftegniem</u> 5	<u>bolixniuu</u> 23	-	-	-

Tablica 5. Grafemi za /ń/

U svim djelima u kojima se pojavljuje, grafem *gn* uvijek označava /ń/. U RZ, ZL, PD, PT i VS fonem /ń/ uvijek je zabilježen talijaniziranim grafemom *gn*, dok u P, SK, VSG i F nalazimo i primjere s *gni*. Ovo je *i*, kao što je bio slučaj i s označavanjem /ć/, rezultat dodira s talijanskom grafijom, i možemo reći da je *gni* samo alograf od *gn*, nastao analogijom prema *ci* i *gli* (gdje se *i* ne čita).

Samo u ŠM, D, ŽD i O²⁰ pronalazimo dosljedno (ili s rijetkim iznimkama) zabilježena druga slovoapisna rješenja: *n* u prvome djelu, koje se pojavljuje samo još u rijetkim primjerima u O i F, i *ny* u D, ŽD i O. Bilježenje *ny* jest prisutno u djelima gdje nalazimo *gn*, ali ne kao digraf za /ń/, već kao dva grafema za fonemski slijed /nj/: ŠM *y/baflenye* 29, RZ *cignenia* 46, ZL *ufanye* 3,13, PT *gouorenym* 4, PD *uidenya* 14, SK *izbauglienya* 5, VSG *zlamenym* 4 i F *çignenya* 12. ŽD i O ističu se u korpusu i varijantama grafema *ny* (*nyi* i *ni*), koje kao oznaku za /ń/ ne nalazimo nigdje drugdje.

²⁰ I u ovome djelu *ny* prevladava, ali nije beziznimno rješenje, jer uz njega nalazimo i primjere poput *niega* 17, *Yaniçare* 13, ali i *Yaniçari*, 13.

Prema kronološkoj podjeli, vidimo da se starinom ističe ŠM, s beziznimnim bilježenjem /ń/ grafemom *n* što je prisutan samo u dvama drugim djelima, i to ne kao najčešće bilježenje, nego u rijetkim primjerima, dok u RZ i ZL nalazimo dosljedno provedeno bilježenje grafemom *gn*. U drugoj je skupini naslijeđena tradicija preuzimanja talijanskog grafema *gn*, ali je uveden i alograf *gni* (kojega ne nalazimo u PD i PT). Također možemo primijetiti da su odabrana bilježenja dosljedno zapisana u djelima, jer nalazimo samo bilježenja *gn* i *gni*. U djelima treće skupine grafijska se rješenja ponekad bilježe dosljedno (VS), a ponekad s nekoliko grafema, od kojih jedan prevladava. U D je, kao i u djelima treće skupine (ŽD i O), preuzeto rješenje iz sjeverne grafijske zone, *ny*,²¹ dok VS i F nastavljaju tradicijsko bilježenje *gn*. U F pronalazimo i druga rješenja, specifična za prvu (*n*) i drugu (*gni*) skupinu. Ipak, teza o tendenciji k ujednačavanju grafije nije ugrožena, ako uzmemo u obzir činjenicu da je F možda starijega postanka nego što mislimo. Sve se više čini da je F iz 1672. drugo ili čak treće izdanje ovoga djela, jer su u ovom djelu grafijska rješenja za sve palatale sličnija djelima iz druge skupine nego onima iz treće. Isto tako možemo zaključiti da je D sličniji djelima treće skupine, zbog inovativnosti i dosljednosti u bilježenju palatala.

2.5. Grafemi za /l/

U prethodnom je poglavlju navedeno što je u literaturi pronađeno za /l/. U korpusu su primjeri:

	<i>gl</i>	<i>gli</i>	<i>l</i>	<i>ly</i>
RZ	<u>umigleno</u> 18	-	-	-
ŠM	-	-	<u>cralica</u> 33	-
ZL	opraugleni 5,7	<u>uoglie</u> 4,14	iodobiteli 4,4	-
P	ugludna 21	<u>lipglioy</u> 10	prigimluch 25	-
PD	nepriyategl 4	<u>gliuti</u> 4	-	-
SK	dobrouoglno 5	<u>skupglienie</u> 3	-	-
VSG	gluidi 2	<u>boglie</u> 3	-	silyen 7
PT	xeglicu 7	<u>umiglienftuo</u> 1	-	-
D	-	-	-	<u>odkupitely</u> 89
ŽD	-	-	ludih 10	<u>lyubavju</u> 17
VS	včitegl 6	<u>gliudem</u> 5	-	-
O	-	-	-	<u>zemały</u> 82
F	chragl 6	<u>uoglie</u> 3	-	-

Tablica 6. Grafemi za /l/

²¹ V. pogl. 2.1., i to citat J. Lisca.

Grafem *ly* jedino u D, ŽD i O označuje i /j/ i niz /lj/, dok je u ostalih pisaca /j/ pretežno *gli*, uz alternativno *gl* za /j/, a *ly* za fonemski slijed. Primjerice, riječ *veselje* zabilježena je u korpusu: ŠM *vefelye* 28, ZL *ueselye* 11,6, PT *vefelya* 4; ali: PD *veseglia* 6, F *suesegliem* 4. Potvrdu za pojavu funkcionalno različitih grafema nalazimo i u M. Moguša: ‘Različitost u upotrebi može upozoravati na činjenicu da su neki digrami bili prihvatljivi kao zapisana govorna realizacija, drugi manje prihvatljivi jer su, očito, stvarali nedoumice: pripadaju li u govornom slijedu jednom fonemu ili sekvenciji fonema.’ (Moguš 1995: 30)

ŠM i kod bilježenja /j/ ima specifično i jedinstveno rješenje *l*, koje u sporađnim primjerima nalazimo još u ZL, P i ŽD. Iz primjera u Tablici 6 vidi se da je u navedenim pozicijama fonetski ostvaraj grafema morao biti /j/. D. Malić o pisaru ŠM kaže: ‘Suglasnike *l* i *n* redovito piše s *l*, *n*, za što nije imao uzor u srednjovjekovnim latiničkim grafijama, pa možemo zaključiti (...) da je bio poznavalac glagoljice.’ (2002: 147) Ako se sjetimo da se Zoranić u posveti *Planina* poziva na *tumacenyne blaxenoga Hieronima*, možemo objasniti otkud *l* za /j/ u njegovom djelu, koje pripada drugoj skupini. Najstariji datirani tekst, RZ, nema trigram *gli*, nego su sve realizacije fonema /j/ označene *gl*, pa bismo mogli reći da se trigram počeo upotrebljavati u 15. stoljeću, i to paralelno s (rjeđom) upotrebom digrama *gl*. U djelima druge skupine vidimo da je najčešće grafemsko rješenje *gli*, s rijetkim bilježenjima *gl*, također u svim djelima. Samo u VSG nalazimo i *ly* za /j/, koje je u dvama djelima iz treće skupine (ŽD i O) beziznimno rješenje za bilježenje ovog palatala. VS i F nasljeđuju tradicijsko bilježenje prema talijanskom jeziku, s istim većinskim i alternativnim rješenjima kao i u djelima druge skupine, dok D, ŽD i O uvode grafeme iz sjeverne grafijske zone.

2.6. Grafemi za /j/

Na kraju ostaje da pogledamo kako je /j/ zabilježen u literaturi, a zatim i u korpusu. D. Malić u ŠM i RZ nalazi sedam bilježenja glasa /j/: *i*, *ø*, *g*, *y*, *gi* (*y* i *gi* u RZ samo po jedan primjer), te *çh* i *gh* (koje nalazi samo u ŠM, a tumači ih kao tiskarsku grešku). T. Maretić kod svih pisaca nalazi *y*, *g* i *ø*, samo kod Zoranića i Budinića vidi i *i*, a kod Vrančića u D *gy* i u ŽD *yi*. Zoranić i Baraković, prema Maretiću, jedini imaju još i *gi* i *ij*. J. Lisac za /j/ u ŽD navodi *y*, *ø*, *g*, *y*, *gi*, a A. Kapetanović u analizi F za /j/ navodi *i*, *y*, *g*, *gi* i *ø*.

	<i>i</i>	<i>gi</i>	<i>g</i>	<i>y</i>	<i>ø</i>	<i>gh</i>	<i>ç</i>	<i>ij</i> (<i>y</i>)
RZ	fuoie 33	megiu 21	priginglemo 41	fegay 39	fuoich 15	bofgha 25	-	-
ŠM	pottuerienye 21	-	bofgimi 2	nafeye 20	ma(r)ie 4	-	-	-

ZL	suoiē	marigiū 6,16	ugistinu 7,7	yest 4	-	-	učudeyschi 4,4	-
P	iest 2	gioy 20	sfogim 73	yur 78	zmyu 45	-	-	tribatʹe 19
PD	ier 4	-	mogi 4	pomiluy 3	prie 8	-	-	-
SK	iest 1	prigimglie 1	kogi 5	uoyuoda 7	prie 4	-	-	-
VSG	naizad 11	giachosti 3	ginom 3	boy 3	diamant 4	-	-	-
PT	znoiē 11	gydan 3	-	moye 2	Eneu 7	-	-	-
D	-	gyabuka 79	gyβkati 48	yezēro 53	vodopia 1	-	-	-
ŽD	-	-	ginee 47	yimaa 7	priately 17	-	-	koyie 14
VS	-	brogia 4	odgogi 9	broyechi 5	nie 8	-	-	-
O	-	-	-	poznaye 15	moe 16	-	-	-
F	choiamu 4	giazich 13	gimayu 3	moyu 12	niedan 12	-	-	-

Tablica 7. Grafemi za /j/

U Tablici 7 vidimo četiri bilježenja koja nalazimo samo u pojedinim djelima: u ŠM pronalazimo *gh* (*bofgha* 25 = božja), u ZL *ç* (*učudeyschi* 4,4 = u ju-dejski), a u P *ÿ/ij* (*tribatʹe*, 19). U drugim djelima *ÿ/ij* stoji za /i/, a za njega T. Maretić tvrdi da je tiskarska pogreška (što bismo lako mogli zaključiti i za ostale izolirane grafeme), i da je tu trebalo stajati *ÿ*, kojega je tiskar krivo pročitao. (Maretić 1889: 25) S obzirom da je tekst tiskan u kurzivu, jako je teško razlučiti radi li se u ovakvim primjerima o jednome znaku ili o dvama. U ŽD postoji sličan digram, *yi*, pronađen samo u rijetkim primjerima poput onoga navedenog u tablici.

Može se zaključiti i da je /j/ zabilježen najvećim brojem grafema u korpusu. Ono što začuđuje kod ovolikog broja primjera jest činjenica da je ipak u većini djela /j/ u najviše primjera zabilježen grafemom *y*. Iznimni su ŠM i RZ, najstariji tekstovi korpusa, i SK, koji imaju grafem *y*, ali je on tek alternativno rješenje za najčešće korišteno *i* u RZ i SK, te neoznačeno /j/ (odnosno \emptyset) u ŠM. Neoznačeno /j/ prisutno je u svim tekstovima, osim u ZL. Grafem *i* ne pronalazimo samo u D, ŽD, VS i O. Uz spomenuta djela, specifično većinsko bilježenje ima i Baraković u VS (*gi*), iako i ovdje pronalazimo različite realizacije, prisutne i u ostalim djelima. Taj digram nalazi se u svim djelima osim PD i O, dok se grafem *g* za /j/ ne nalazi jedino u PT i O.

Usporedimo li tekstove prema njihovoj starini, vidjet ćemo da su u onima prve skupine različita većinska bilježenja ovoga fonema. Dakle, ovdje još uvijek nije vidljiva tendencija prema ujednačavanju grafije. U drugoj je skupini ova tendencija prisutna, jer je u svim djelima, osim SK, /j/ u većini primjera zabilježen grafemom *y*. U drugoj su skupini prisutna četiri grafema za označavanje ovoga fonema, i to u svim djelima, osim *gi* u PD i *g* u PT. Mogli bismo zaključiti da je u ovoj skupini najviše sličnosti pri bilježenju /j/. U trećoj je pak skupini rijetka upotreba *i* za /j/, koje pronalazimo samo u F. U svim je djelima, osim VS, /j/ i u ovoj skupini najčešće zabilježen grafemom *y*, a u O možemo primijetiti najmanje alternativnih rješenja. Drugim riječima, ovaj je fonem ili označen znakom *y*, ili uopće nije označen. Zbog manjega broja alternativnih rješenja, možemo reći da se u djelima treće skupine osjeća tendencija k ujednačavanju grafije.

3. Zaključak

Slovoisna rješenja za palatale u pisaca zadarsko-šibenskog književnog kruga često su nejasna, višeznačna i nedosljedno korištena. Isto tako, rijetko kada jedan grafem predstavlja samo jedan fonem, primjerice, *x* označava i /ž/ i /z/ u većini djela u kojima se pojavljuje, *f* stoji za /s/, /š/, /z/ i /ž/. Jedino bismo za digrame *gn* i *gl* (i njihove varijante *gni* i *gli*) mogli reći da gotovo beziznimno označavaju /j/ i /ń/, iako i oni mogu stajati za skupove /gn/ i /gl/ (kao npr. *glava*). Unatoč tome, rezultati analize grafije mogu nam pomoći pri fonološkoj analizi, pa razlika između *gl* i *ly*, odnosno *gn* i *ny*, u većini tekstova iz korpusa naznačuje razliku između palatalnog i nepalatalnog čitanja, tj. između provedenih i neprovedenih glasovnih promjena. U novijim tekstovima, posebice u onima iz 17. stoljeća, ova je razlika neznatna, pa ne možemo vidjeti je li grafemom *ly* označen fonem ili fonemski slijed.

Iz tablica prikazanih u ovom radu vidljiva je isprepletenost i izmiješanost grafijskih rješenja za palatalne konsonante, što potvrđuje jezične i knjiške dodire pisaca zadarsko-šibenskoga kruga. Ova potvrda ide u prilog i kronološkoj podjeli djela, jer je gotovo za svaki fonem dokazana sličnost u bilježenjima u djelima jedne skupine. Djela koja se u nekoj skupini ističu, ZL u prvoj, D u drugoj i F u trećoj, mogu navesti na dva zaključka: ili su svrstani u krivu skupinu, pa podudarnosti trebamo tražiti u djelima drugih skupina, ili ne pripadaju svojoj skupini i tekstualno, iako joj pripadaju kronološki (pa smo za F zaključili da je originalna verzija svakako starija od one iz 1672.). D kronološki pripada drugoj skupini, ali su mu grafijska rješenja sličnija djelima treće skupine, najviše zbog Vrančićeve inovativnosti, tj. bilježenja nekih glasova rješenjima specifič-

nima sjevernoj zoni. Stoga je jasno da pripadnost nekog djela određenoj skupini ne treba unaprijed odrediti, nego ju treba podvrgnuti provjeri da bismo dobili znanstveno validne zaključke.

Generalizacije koje nakon analize možemo izvesti nisu beziznimne, no ipak se daju naslutiti. Vidjeli smo da su djela prve skupine arhaična u odnosu na ostale dvije skupine, odnosno da imaju neka (većinska) grafijska rješenja specifična samo njima. Tako se, primjerice, samo u ŠM /l/ i /ń/ bilježe grafemima *l* i *n*. Značajka prve skupine jest i česta višeznačnost grafema, pa ne možemo govoriti o tendenciji k ujednačavanju pravopisa, pogotovo ako uzmemo u obzir činjenicu da su većinska grafijska rješenja vezana samo za pojedina djela, ali ne i za čitavu skupinu.

U drugoj se skupini pojavljuju tendencije za ujednačavanjem i jednoznačnim grafemima, što su, primjerice, najočitije u bilježenju glasa /ž/ uvođenjem *x*, ili uvođenjem grafema *gni* i *gli* za /ń/ i /l/. Većinska rješenja u ovoj se skupini poklapaju, ali i tu se neka djela ističu. Takva je SK Šime Budinića, u kojoj se nekad slijedi obilježavanje iz drugih djela skupine, a nekad pisac uvodi nove znakove, koji ni nakon njegovih djela nisu prihvaćeni (npr. *č* za /č/). Objašnjenje za izoliranost njegovih inovacija prije je tehničke prirode, nego književno-jezične – vjerojatno u većini tiskara nisu postojali nadredni znakovi.

U najmlađoj skupini korpusa tendencija k usavršavanju pravopisa još je vidljivija nego u drugoj skupini, no ovdje su većinska grafemska rješenja za pojedine palatale neujednačena u djelima. Tako bismo mogli reći da VS i O imaju najdosljednije zapisana odabrana rješenja, no ta se rješenja nerijetko razlikuju ne samo od djela iz njihove skupine, nego i od čitavoga zadarsko-šibenskog kruga. Ovo je transparentno u bilježenjima /j/ grafemom *gi* u VS (dakle, ne nasljeđuje većinsko bilježenje *y*) te /l/ i /ń/ u O, za koja je Mrnavić od Vrančića preuzeo sjevernjačka bilježenja. Zahvaljujući njima, teorija o knjižnim dodirima što uzrokuju grafijske sličnosti potvrđena je, a i proširena: njihova nam djela govore da su postojali međuknjižni dodiri između svih hrvatskih krajeva, a ne samo unutar grafijskih regija.

4. Dodatak. Tabela prikaz bilježenja svih palatala u svim djelima

	/č/	/ž/	/š/	/ć/	/ń/	/l/	/j/
RZ	c, ç, ch	z, ʒ	s, šc, ʃ	ch, chi, g	gn	gl	i, gi, g, y, gh, ø
ŠM	c, ç, ch	ʃ	ʃ	ch, g, gh, çh	n	l	i, g, y, ø
ZL	c, ç	f, ç, s	s	ch, chi	gn	gl, gli, l	i, g, gi, y, ç
P	c, ç	x, z	s, šc, ʃ	ch, chi, chy, ci	gn, gni	gl, gli, l	i, gi, g, y, ý, ø

PD	c, ch	x	s, fč, f, sc	ch, chi	gn	gl, gli	i, g, y, ø
SK	c, ċ	ǰ (X)	f, fs	ch, chi	gn, gni	gl, gli	i, gi, g, y, ø
VSG	c	x, z	s, fč, f, sc	ch, chi	gn, gni	gl, gli	i, gi, g, y, ø
PT	c, ç	x, z	s, fč, f	ch, chi	gn	gl, gli	i, gi, y, ø
D	c, ch, cs	x, f, s	s, f	ch, chy	ny	ly	gi, g, y, ø
ŽD	cs, sch, cf, csz	x, f, s	s, f, fs, x	ch, chi, chy, tchy	ny, nyi, ni	l, ly	g, y, yi, ø
VS	ç	x	f, sç, fç	ch, chi	gn	gl, gli	gi, g, y, ø
O	ç	x, z	s, f, fs, çs	ch	n, ny, ni	ly	y, ø
F	c, ç, ċ	x, x, z, f	s, fč, f, sc, fs	ch, chi	gn, gni, n	gl, gli, ly	i, gi, g, y, ø

Literatura:

- (1970) *Danica ilirska, 1835-1836-1837*. (reprint izdanje). Zagreb: Liber.
- BROZOVIĆ, DALIBOR; PAVLE IVIĆ 1988. *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- JELASKA, ZRINKA 2004. *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglas-ci*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- KAPETANOVIĆ, AMIR 2003. Jezične značajke i leksikografska obrada fra Ivanove Filomene iz XVII. stoljeća. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 29, Zagreb, 131–156.
- KAPETANOVIĆ, AMIR 2005. Hrvatska srednjovjekovna latinica. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 31, Zagreb, 463–471.
- LISAC, JOSIP 1996. *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*. Zagreb: Matica hrvatska.
- MALIĆ, DRAGICA 1995. Uvod. Povijesne jezične promjene. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga, 9–38, 601–623.
- MALIĆ, DRAGICA 1997. Nedoumice u transkripciji stare hrvatske latinice. *Suvremena lingvistika*, 43–44, 1–2, Zagreb, 153–168.
- MALIĆ, DRAGICA 2002. *Na izvorima hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- MARETIĆ, TOMO 1889. *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*. Zagreb: JAZU.
- MLADENOVIĆ, ALEKSANDAR 1969. O grafiji i jeziku Šibenske molitve. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Novi Sad, 163–182.
- MOGUŠ, MILAN; JOSIP VONČINA 1969. Latinica u Hrvata. *Radovi zavoda za slavensku filologiju*, 11, Zagreb, 61–81.
- MOGUŠ, MILAN 1971. *Fonološki razvoj hrvatskog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- MOGUŠ, MILAN 1977. *Čakavsko narječje. Fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- MOGUŠ, MILAN 1995. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, 2. prošireno izdanje. Zagreb: Globus.

- NOVAK, SLOBODAN PROSPEROV 1996. *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga II. Od humanističkih početaka do Kašićeve ilirske gramatike 1604.* Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- REŠETAR, MILAN 1894. Zadarski i Ranjinin lekcionar, *Djela JAZU*, 13, Zagreb, V–VIII.
- RUŽIČIĆ, GOJKO 1930. *Jezik Petra Zoranića: zadarski dijalekt u početku XVI. veka.* Beograd: Južnoslovenski filolog.
- ŠKARIĆ, IVO 1991. *Fonetika hrvatskoga književnog jezika* u Stjepan Babić. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika.* Zagreb: Globus, 63–377.
- VONČINA, JOSIP 1968. O porijeklu Zoranićeva proznog izraza. *Umjetnost riječi*, 3, Zagreb, 217–234.
- VONČINA, JOSIP 1986. Dijalekti u kontaktu – jedna od bitnih pojava u jeziku starije hrvatske književnosti, *Razred za filološke znanosti*, Zagreb: JAZU, 433–444.
- VONČINA JOSIP 1988. *Napomene uz ovo izdanje* u Petar Zoranić. *Planine.* SPH 41. Zagreb, JAZU: Mladost, 53–58.
- VONČINA, JOSIP 1988. *O temeljima Zoranićeva književnog jezika.* Petar Zoranić. *Planine.* SPH 41. Zagreb, JAZU: Mladost, 31–52.
- VONČINA, JOSIP 1993. *Preporodni jezični temelji.* Zagreb: Matica hrvatska.
- VONČINA, JOSIP 2000. Iz dopreporodne hrvatske latinice. *Forum*, 10/12, Zagreb, 1495–1509.
- VONČINA, JOSIP 2002. Latinicom pisani hrvatski tekstovi. *Forum*, 1/3, Zagreb, 286–305.

Palatal consonants in Latinic works from Šibenik and Zadar from the 14th to the 17th century

Abstract

The paper shows graphemic solutions for palatal consonants in latinic works from Šibenik and Zadar in the period from the 14th to the 17th century. The corpus consists of thirteen books divided into three groups. Each consonant is described in its own paragraph. Results of the analysis are presented in tables, with remarks about exceptional and common solutions in each group. In the end, similarities and differences between the graphemes found are described, and some orthographical tendencies are mentioned.

Key words: orthography, latinic scripture, palatal consonants, Zadar, Šibenik
Ključne riječi: grafija, latinična grafija, palatalni konsonanti, Zadar, Šibenik